NEMZETÁLLAMOK ÉS GLOBÁLIS ALKOTMÁNYOSSÁG*

Miért korlátozzák önmagukat a demokráciák?

Pócza Kálmán

(NKE Politika- és Államelméleti Kutatóintézet / Társadalomtudományi Kutatóközpont
MTA Kiválósági Kutatóhely)

*A tanulmány beérkezett: 2019. november 5. – opponálás: 2019. november 5. –
november 29. – véglegesítve: 2020. január 6.*

ÖSSZEFOGLALÓ

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egyrészt röviden rámutasson a globális alkotmányosság eszméjének és gyakorlatának gyökereire, másrészt pedig bemutassa azokat az ösztönzőket és indokokat, amelyek a demokratikus nemzetállami szuverenitás korlátozásával járó, egyben a globális alkotmányosság manifesztumaiként értelmezhető emberi jogi konvenciók és emberi jogi bíróságok joghatóságának elfogadásához vezethetnek. A tanulmány célkitűzése hangsúlyozottan mindössze a vonatkozó nemzetközi szakirodalom hazai megismertetése. A jogtudományi munkákhoz képest az alábbi szakirodalmi áttekintés elsősorban a nemzetközi politikatudomány hozzájárulásait veszi górcső alá. Alapvetően három kérdést kíván körbe járni: az első kérdés a nemzetállami alkotmányok és a globális alkotmányosság viszonyát vizsgálja, a második a nemzetállami alkotmánybíróságok és a globális alkotmányosság kérdését, a harmadik pedig a nemzetközi bíróságok és a globális alkotmányosság kérdését járja körül. Mindhárom vizsgálati szinten először az elméleti megközelítéseket ismerteti, majd ezt követően a vonatkozó empirikus vizsgálatok legfontosabb eredményeit.

Kulcsszavak: alkotmányosság ■ globalizáció ■ demokráciaelmélet ■ alkotmánybíraskodás ■ nemzetközi bíróságok

A második világháborútól kezdve a legutóbbi időkig tartotta magát az a konszenzus, hogy az igazán jó minőségű demokráciák alkotmányosan korlátozott vagy populárisabban fogalmazva liberális demokráciák. Bár a politikatudományi szakirodalom már sokszor felhívta a figyelmet arra, hogy alkotmányosság és a nemzetállami szinten megvalósuló demokrácia fogalma nem harmo-

* Az alábbi tanulmány egy konferencia-előadás kibővített és átdolgozott változata. Az előadások eredeti megjelenési helye: Angelica Károlyi (szerk.): Gondolatok demokráciáról: tegnap, ma, holnap. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2020 (megjelenés alatt).

nikusan illeszkedik egymáshoz, a kettő között inkább termékeny és egyben törékeny viszony áll fenn (Armony–Schamis, 2005; Bellamy, 2006), a közbeszédben és sokszor a tudományos diskurzusban is a liberális demokrácia fogalma kapcsán mégis igen sokszor arról beszélnek, hogy a kifejezés két tagja elválaszthatatlan egymástól (Plattner, 1998; Merkel–Croissant, 2004; Rhoden, 2015). Ez a szemléletmód valójában negligálja azt a bonyolult és kényes viszonyrendszert, amire az alkotmányosan korlátozott (vagy liberális) demokrácia eszméje és gyakorlata épült, és azt sugallja, hogy a népszuverenitáson alapuló demokrácia illetve az alkotmányosság eszméje komolyabb feszültségek felszínre törése nélkül megvalósítható nemzetállami szinten. Az utóbbi idők politikai fejleményei fényében ugyanakkor már nem tűnik túl merész kijelentésnek, hogy az alkotmányosság eszméje és a szuverén nép eszméje közötti feszültség búvópatakként tulajdonképpen mindig is ott volt a demokráciáról és alkotmányosságról folytatott közéleti viták mélyén, most pedig éppen annak lehetünk szemtanúi, ahogy ez a feszültség felszínre tör. Az alaposabb politikatudományi és jogtudományi elemzések persze mindig is felhívták a figyelmet a két eszme közötti feszültségre illetve együttélésük törékeny mivoltára, ám a nyugati civilizáció országaiban zajló közbeszéd mintha ignorálta volna ezeket a figyelmeztetéseket.

Ha elfogadjuk, hogy a modern alkotmányok elsősorban hatalomkorlátozó mechanizmusok, a demokrácia pedig a népszuverenitás eszméjén alapuló többség uralmát jelenti (akármilyen formában valósul is ez meg), akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az alkotmányokra elsősorban mint a demokráciát (vagyis a többség akarataiban megnyilvánuló népszuverenitást) korlátozó eszközökre tekintenek nagyon sokan. Az alkotmányos vagy liberális demokráciák tehát elsősorban arról ismereszenek fel, hogy a szuverén (többség) akarata érvényesülésének útjába komolyabb, sokszor pedig nagyon komoly akadályokat építenek be. Mindez nagyon sokáig csak nemzetállami szintű korlátot jelentett, ám a második világháború utáni európai fejlemények, illetve az utóbbi három-négy évtized fejleményei azt mutatják, hogy az alkotmányos korlátok immáron nem maradtak meg nemzetállami keretrendszeren belül, hanem nemzetközivé váltak. Olyannyira, hogy sokan immár globális alkotmányosságról beszélnek, azaz olyan jelenséget választanak vizsgálatuk tárgyául és/vagy cselekvésük céljául, amely nyilvánvalóan szétfeszíti a demokratikus nemzetállami kereteket. Bár néhány aktivista és akadémikus a globális demokrácia eszméjét sem tartja megvalósíthatatlannak (Held, 2006: 304.), egyelőre még regionális szinten is komoly kihívásokkal küzd az a kísérlet, amelyik a nemzetállami szint felett próbálja meg integrálni az európai államokat. Ebből kifolyólag az is jól látszódik, hogy a demokratikus nemzetállam és annak globális (vagy legalábbis regionális) szintű korlátozása központi kérdéssé válik nemcsak a politika- és jogtudósok számára, hanem a választópolgárok számára is. Ugyan a többszintű alkotmányosság és az intézmények (leginkább a

nemzetközi és nemzeti szintű bíróságok) közötti alkotmányos párbeszéd igen csak divatos kifejezés lett az utóbbi időben, ezek a kutatási irányok mégiscsak mintha elfednék azt a feszültséget, ami a nemzetállami szintű demokrácia és a globálissá váló alkotmányosság között feszül.¹

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy egyrészt röviden rámutassak a globális alkotmányosság eszméjének és gyakorlatának gyökereire, másrészt pedig bemutassam azokat az ösztönzőket és indokokat, amelyek a demokratikus nemzetállami szuverenitás korlátozásával járó, egyben a globális alkotmányosság manifesztumaiként értelmezhető emberi jogi konvenciók és emberi jogi bíróságok joghatóságának elfogadásához vezethetnek. A tanulmány célkitűzése hangsúlyozottan mindössze a vonatkozó nemzetközi szakirodalom hazai megismertetése, nem vállalkozik arra, hogy saját kutatási eredményeket mutasson be. A jogtudományi vagy jogdogmatikai munkákhoz képest az alábbi szakirodalmi áttekintés elsősorban a nemzetközi politikatudomány hozzájárulásait veszi górcső alá. Alapvetően három kérdést kíván körbe járni, mindhárom kérdés egy-egy viszonyrendszert elemez. Az első kérdés a nemzetállami alkotmányok és a globális alkotmányosság viszonyát vizsgálja, a második a nemzetállami alkotmánybíróságok és a globális alkotmányosság kérdését, a harmadik pedig a nemzetközi bíróságok és a globális alkotmányosság kérdését járja körül. Mindhárom vizsgálati szinten először az elméleti megközelítéseket ismertetem, majd ezt követően a vonatkozó empirikus vizsgálatok legfontosabb eredményeit.

GLOBALIZÁCIÓ ÉS ALKOTMÁNYOSSÁG

Bár a globalizáció definícióját tekintve kétségkívül nincs egyetértés a társadalomtudósok között, a jelenség lényegét tekintve annyiban mindenki egyetért, hogy a globalizáció az idő felgyorsulásával és a tér radikális összezsugorodásával, valamint a potenciális szociális interakciók számának jelentős növekedésével jár együtt. A jelenség persze nem új, a XX. század második felében azonban a globalizációs folyamatok radikális felgyorsulásának lehattünk szemtanúi (Osterhammel–Petersson, 2005). A szakirodalom ma már abban is egységesnek tűnik, hogy a globalizációt ne egyetlen fenoménre vezesse vissza (leginkább a gazdasági és pénzügyi dimenzióra), hanem egy olyan multidimenzionális jelenséggént kezelje, amelynek egyes vetületei kölcsönösen hatnak egymásra. A globalizáció gazdasági és pénzügyi dimenziója természetesen kihatással van a globalizáció társadalmi, politikai és jogi vagy éppen ökológiai vetületére (Held–McGrew, 2007), csak hogy a hatás nem egyirányú. Sokkal inkább arról van szó, hogy a tér és az idő összezsugorodásának társadalmi, politikai, ökológiai és gazdasági vetületei kölcsönösen hatnak egymásra. A gazdasági globalizáció a politikai keretrendszer kifejezett ösztönzése nélkül nehezen jött volna létre,

ahogy az infokommunikációs technológia is jelentős mértékben előmozdította a világgazdaság egyre mélyebb integrációját, a globális társadalom és a világfalu létrejöttét, amely viszont visszahatott a politikai és gazdasági folyamatokra (Steger, 2013). Ugyanakkor az infokommunikációs technológia kifejlesztésében kezdetben igen komoly szerepet vállalt a politika (vö. az Egyesült Államok hadiipari fejlesztései), a fogyasztók növekvő globális tudatossága pedig a multinacionális cégek esetében kényszerítette ki, hogy döntéshozatali folyamataikba beépítsék a társadalmi felelősségvállalás szempontrendszerét. Ma már persze magáncégek uralják az infokommunikációs ipart, ám az internet, a közösségi média és a technológiai cégek tevékenységére vonatkozó nemzetállami, regionális (pl. európai uniós) vagy akár globális szintű szabályozás kialakításának igénye egyre gyakrabban merül fel a politikai diskurzusokban. Mindez tehát arra világít rá, hogy a globalizáció gazdasági, politikai, szociális és kulturális dimenziói kölcsönösen hatnak egymásra.

A globalizáció multidimenzionális jellege persze számos kérdést vet fel, amelyre ma már a társadalomtudomány különféle irányzatai egyetemi globalizációs stúdiumok sokaságával, a globalizáció gazdasági, társadalmi, politikai vagy éppen ökológiai vetületét kutató intézetek létrehozásával felelt. A politikatudomány és a jogtudomány számára kézenfekvő módon a globalizáció okozta kihívások közül annak nemzetállamokra és nemzetállami alkotmányokra gyakorolt hatása az egyik legjelentősebbnek tűnő kérdés (Steger, 2013). A szuverénnek tekintett államok cselekvőképességét és mozgásterét kétségkívül jelentősen befolyásolja (korlátozza) a világgazdaság egyre mélyebb integrációja, miközben az állampolgárok gazdasági, szociális vagy kulturális elvárásainak egyre kevésbé képesek megfelelni a XXI. század nemzetállamai. Az állami szuverenitás megkérdőjeleződése ugyanakkor kétségkívül nem a XX. század utolsó harmadában felgyorsuló világgazdasági globalizációs folyamatokkal kezdődött, hiszen a nemzetközi rendnek az állami szuverenitást legalább részben (vagy önkéntesen) korlátozó gondolata már az első világháború utáni Népszövetség megalakulásában is tetten érhető volt (Cohen, 2012: 106.). Bár a Népszövetség alapvetően olyan kormányközi szervezet volt, amelynek elsődleges célja a béke megőrzése, sokak szerint az állami szuverenitás klaszikus megközelítésével szemben komoly kihívást jelentett, ahogy ez az állítás a Népszövetség helyébe lépő Egyesült Nemzetek Szervezetével kapcsolatban méginkább igaznak tűnhet.

A globális alkotmányosság eszméjének forrásvidékét tehát sokkal inkább a Népszövetség létrejötte környékén kell keresnünk, amit az ENSZ létrejötte és működése, kiváltképpen pedig az ENSZ által 1948-ban elfogadott dokumentum, *Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata* csak tovább táplált (Atilgan, 2018: 20.; Osiatynski, 2013: 9.). A globális alkotmányosság eszméjének elterjedése és növekvő népszerűsége így nem áll szoros összefüggésben a globalizáció gazdasági folyamataival, nem a világgazdaság egyre mélyülő integráci-

ójában kell keresnünk a globális alkotmányosság gondolatának eredőjét, bár az is igaz, hogy a későbbiek folyamán kétségkívül itt is megfigyelhető a globalizáció gazdasági és politikai-jogi vetületének egymásra hatása (Borgwardt, 2005; Buergenthal, 1997: 703.). Az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosságának létrehozatala 1993-ban már a globális alkotmányosság megvalósításának egyik nyilvánvaló intézményes formája kívánt lenni, de a transznacionális cégekkel szemben az emberi jogok megsértése kapcsán indított perek is a globális alkotmányosság államok feletti jellegét erősíti (Pariotti, 2012: 466.). A globális nagyvállalatok (mint a világ gazdaság globalizációjának legszembetűnőbb manifesztációi) és az emberi jogok kapcsolata az ENSZ-en belül is már intézményesült formát ölt, amióta 2011-ben létrehozták az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosságán belül a transznacionális cégek és az emberi jogok kérdésével foglalkozó munkacsoportot.²

A globális alkotmányosság gyakorlati manifesztációja azonban nemcsak az ENSZ különféle szerveiben figyelhető meg, hanem az akadémiai körök és nyomásgyakorló nemzetközi civil szervezetek növekvő aktivitásában, ahogy a különféle regionális emberi jogi nyilatkozatokban, illetve a nyilatkozatok betartása felett őrködő nemzetközi bíróságokban is testet öltött (Cushman, 2010: 589.).³ Ezen manifesztációk kapcsán ugyan gyakran elmondják, hogy sok még a teendő az emberi jogok globális érvényesülése terén, hogy a globális alkotmányosság tényleges megvalósulása mind intézményesültség, mind pedig az eszme globális penetrációja tekintetében még csak gyermekcipőben jár, ám ettől függetlenül jól kirajzolódik az a tendencia, amely az emberi jogok védelmét a nemzetállami szintről fokozatosan a globális szintre helyezi át.

A globális alkotmányosság és a nemzetállami szuverenitás viszonya kapcsán ugyanakkor felmerül, hogy a két jelenség közötti kapcsolat nem zero összegű játszmaként értelmezendő. Thornhill (2016) például úgy érvel, hogy az ENSZ éppen a nemzetállamok kialakulásában és főleg a dekolonizáció időszakában az újonnan létrejött államok nemzetközi legitimációjában játszott kiemelkedő szerepet, hiszen a független állammá alakuló egykori kolóniák azért kérik felvételüket az ENSZ-be, hogy a nemzetközi térben is szuverén államként tekintsenek rájuk. Sőt, Thornhill amellet érvel, hogy a globális alkotmányosság különféle intézményei (legfőképpen pedig a nemzetközi és a nemzetállami bíróságok) gyakorlatilag egymásra figyelve alakítják ki azokat az alkotmányossági gyakorlatokat, amelyek világszerte egyre inkább standardizálódnak (Thornhill, 2016: 69.). Ugyanakkor a nemzetközi jog- és politikatudomány domináns álláspontja, a globális alkotmányosság aktivista támogatóinak pedig kifejezett célja mégiscsak az, hogy a globális alkotmányosság különféle manifesztációi korlátozzák ugyan a nemzetállami szuverenitást, de ez nem egy elvetendő, hanem egy nagyon is üdvözlendő folyamat. A zero összegű játszmában tehát a nemzetállami szuverenitás valóban vesztesre áll, ám ez pozitív fejleményként értékelendő sokak szerint.

Ugyanakkor mégiscsak nagy kérdés marad az, hogy a nemzetállami szinten megvalósuló szuverén demokráciák miért is mondanak le önként a nemzetállami szuverenitás legalább egy részéről a nemzetközi intézmények részére, vagy éppen miért módosítják már meglévő alkotmányukat a nemzetállamok oly módon, hogy az illeszkedjék a globális alkotmányosság eszméjéhez? Az önérdüküket követő politikai elit tagjai vajon miért szűkítik le saját mozgásterüket azáltal, hogy az alapvető emberi jogokat alkotmányba foglalják, netán még egy olyan bíróságot is beiktatnak a rendszerbe, amelyik akár a közvetlenül választott politikai szereplők jogi aktusait is felülvizsgálhatja? És végül, de nem utolsó sorban: mi motiválhatja az önérdékkövető politikai eliteket akkor, amikor regionális emberi jogi egyezményekhez csatlakozva immáron nem is egy nemzetállami, hanem a nemzetállami szint felett álló regionális bíróság kezébe adják igen fontos kérdések eldöntésének lehetőségét?

NEMZETÁLLAMI ALKOTMÁNYOK ÉS GLOBÁLIS ALKOTMÁNYOSSÁG

Elméleti megközelítések

Jól ismert tény, hogy az írott alkotmányok elfogadása Európában elsősorban az uralkodó abszolút hatalmának korlátozását szolgálta. Kétségtől eltekintve igaz, hogy az alkotmányos monarchia korszakából ugyan nem minden európai országban vezetett egyenes út az alkotmányos demokráciákba, amelyekben a demokratikus úton legitimált végrehajtó és törvényhozó hatalom is csak az alkotmány által korlátozott formában érvényesülhetett. Ugyanakkor az utóbbi időben egyre több politikatudós és alkotmányjogász hívta fel arra a figyelmet, hogy a világ alkotmányai egyre inkább hasonlítanak egymásra, az alkotmányosság alapelveinek diffúziója valós jelenség, noha kétségtől eltekintve korlátai is vannak (Law–Versteeg, 2011: 1173.; Dixon–Posner, 2011: 408.). Ez a diffúzió részben magyarázható azzal, hogy a sikeres és jól működő alkotmányokat szívesen állítják példának maguk elé demokratikus alkotmányos fejlődésük kezdetén azok a nemzetek, amelyek nemrég váltak függetlenné és/vagy demokratizálódtak (Ordeshook, 2002: 3.; Epstein–Knight, 2003: 196.). Másrészt az is plauzibilis feltevésnek tűnik, hogy azokért a szűkös pénzügyi és gazdasági erőforrásokért, amelyek a világban rendelkezésre állnak, igen komoly versenyben vannak az egyes államok: ahhoz, hogy megfelelő mennyiségű tőkét és befektetést tudjanak magukhoz vonzani a globális piaci versenyben a jogbiztonság kiépítése elengedhetetlennek tűnik (Tushnet, 2009: 991.). Bizonyos megközelítések szerint a tulajdonjog biztosítása mellett az alapvető emberi jogok biztosítása is növeli a kiszámíthatóságot (Law, 2008: 1307.). Harmadrészt az szomszédos államok vagy azonos kultúrkörhöz tartozó országok között (vagy

éppen a nagyhatalmak jóindulatát kívándó) ismert a konformitás jelensége is: azért korlátozzák saját szuverenitásukat, mert a nemzetközi közösség többi állama ezt várja el az új (vagy régi) tagoktól (Goodman–Jinks, 2004). Manapság az állami szuverenitás elismerését például egyre inkább befolyásolja az, hogy az államok az alapvető emberi jogokat tiszteletben tartják-e vagy sem (Rosenfeld–Sajó, 2006: 142.). Dél-Afrika vagy Tajvan is így próbálta elismertségét növelni a nemzetközi közösségen belül. Végül pedig azok a nemzetközi hálózatok, amelyeknek leginkább akademikusok, jogászok, alkotmányjogászok, bírók és alkotmánybírók a tagjai, szintén hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a világ alkotmányai egyre inkább hasonulnak egymáshoz (Hirschl, 2004; Stone Sweet, 2004; Kelemen, 2011; Vauchez, 2015). A globális alkotmányosság fejlődését azonban nemcsak teoretikus magyarázatok támasztják alá, hanem komoly empirikus munkák is rendelkezésünkre állnak ezzel kapcsolatban.

Empirikus kutatások

Érdekes módon a nemzetállami alkotmányok empirikus elemzése kapcsán azt is megállapították, hogy a világ alkotmányainak egy része valóban egyre jobban konvergál egymáshoz (főleg alkotmánymódosítások vagy új alkotmányok elfogadása révén), bár a szerzők azt is megjegyzik, hogy valójában a világ alkotmányai tulajdonképpen nem egy, hanem két pólus köré csoportosulnak: az egyik csoport fő jellemzője a viszonylag minimálisnak tekinthető állami szerepvállalás, a másiknak viszont a viszonylag aktívnek mondható állami szerepvállalás – legalábbis ahogy az az alkotmányok szövegéből kiolvasható (Law–Versteeg, 2011: 1164.). A diffúzió szerepe ugyanakkor elsősorban azokban a fejlődő országokban mondható jelentősnek, amelyek éppen kivívták függetlenségüket és egykori gyarmatosítóik (jogi) kultúrája relatíve mélyen átjárta az egykori gyarmat kultúráját, esetleg közös a vallásuk vagy éppen anyagi segítséget remélnek egy donor államtól, és ezért hajlanak az alkotmányos elvek átvételére (Goderis–Versteeg, 2013: 2.). Ezek az empirikus tanulmányok elsősorban arra koncentráltak, hogy az (éppen szuverénvé váló) államok miért is foglalnak bele alapjogi katalógust az alkotmányukba. Ugyanakkor egy másik empirikus kutatás immáron nem az alapjogi katalógusra, hanem a hatalmi viszonyokat és a politikai struktúrát is jelentősen befolyásoló alkotmánybíráskodás intézményére fókuszálva arra jutott, hogy az alapvető emberi jogok katalógusát viszonylag egyszerű beemelni egy új alkotmányba, ha annak nem feltétlenül várható súlyos következménye. Ha az alkotmányozók vagy az alkotmánymódosító hatalom olyan „könnyű beszéd”-ként tekint az alapjogi katalógusra, amely saját pozíciójára nézve nem jár későbbi költséggel, akkor viszonylag olcsón vívhat ki elismerést magának a nemzetközi térben (Ginsburg–Versteeg, 2013: 609.).

NEMZETÁLLAMI ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGOK ÉS GLOBALIZÁCIÓ

Elméleti megközelítések

Más lehet a motiváció azonban akkor, ha az alapjogok védelme és alkotmányos konfliktusok feloldása végett egy olyan intézményt is felállítanak, amely a későbbiek folyamán politikai értelemben akár súlyos költséggel is járhat. Mivel az utóbbi bő harminc évben az alkotmánybírósági felülvizsgálat intézménye globálisan is nagyon elterjedté vált (Ginsburg, 2008), azaz az új és a régi alkotmányokba is beépítettek a politikai szereplők mozgásterét korlátozó, alkotmányossági felülvizsgálatot végző intézményeket, így felmerül a kérdés, hogy vajon mi motiválhatta a szuverén alkotmányozót (a politikai elitet) arra, hogy lemondjon szuverenitásának egy darabjáról egy másik nemzetállami intézmény javára. Úgy tűnik, hogy egy konkurens intézményi szereplő alkotmányos játéktérbe való beemelése már jóval kevésbé köszönhető a fentebb vázolt nemzetközi diffúziós folyamatoknak (kényszer, gazdasági verseny, mintakövetés, akkulturáció) vagy éppen olyan ideák terjedésének, amelyek a zsarnoksággal szembeni legjobb intézményi védelmet az alkotmánybíróságok felállításában vagy megerősítésében látják. Ez utóbbi elképzelés szerint az alkotmánybíróságok felállítását elsősorban a második világháború borzalmainak elkerülése ihlették és ihletik mind a mai napig (Freeman, 1990; Sajó, 1999; Shapiro, 1999). Egy harmadik teória, az úgynevezett funkcionalista megközelítés szerint a társadalmi interakciók költségei jelentősen csökkenthetők egy alkotmánybíróság felállításával. Ezen teória szerint az alkotmányozási pillanatban azért hoznak létre alkotmánybíróságokat, hogy legyen, aki betartassa az alkotmányban rögzített kötelezettségvállalásokat (*commitment theory*). A funkcionalista magyarázómodellek egy másik megközelítése a társadalmi interakciók koordinációjának problémájára fókuszál (*coordination theory*), és azt állítja, hogy a modern alkotmányok ugyan már önmagukban is azért jöttek létre, hogy a társadalmi interakciókat koordinálják, ám erre tulajdonképpen az alkotmánybíróságok működése nélkül majdhogynem képtelenek lennének. Ezen elmélet hívei elsősorban a föderális berendezkedésű országokra fókuszáltak és azt állították, hogy az egyes tagállamok közötti vagy éppen egy tagállam és a szövetségi állam közötti konfliktus feloldása miatt kellett létrehozni ezt a bírói intézményt (Hirschl, 2015: 158.).

Empirikus kutatások

Bár a fenti megközelítések elméleti síkon plauzibilis magyarázatát adják annak, hogy miért is állítanak fel nemzetállami alkotmánybíróságokat, az empirikus kutatások ugyanakkor azt mutatják, hogy leginkább olyan belpolitikai

okok vezetnek az alkotmánybíróságok felállításához, amelyek mögött elsősorban a választói piac bizonytalansága és/vagy a pozíciók megőrzésének logikája áll (Ginsburg, 2003; Hirschl, 2004; Erdos, 2010). Tulajdonképpen a kiszámíthatatlan jövő miatt biztosítékként van szükségük az alkotmányozásban résztvevő feleknek egy olyan intézményre, amelyhez végső instanciaként akkor is fordulhatnak, ha elveszítenék a demokratikus választásokat. A nagy esetszámmal és kvantitatív módszerekkel dolgozó nemzetközi kutatás eredménye alapján a szuverénnek a nemzetállami szintű önkorlátozását ez utóbbi tényező motiválja leginkább (Ginsburg–Versteeg, 2013: 589.). A jövő bizonytalanságától való félelem tehát abban az esetben jóval nagyobb szerepet játszik, ha immáron nemcsak „könnyű beszédről”, azaz az alapjogok alkotmányba foglalásáról, hanem egyben a későbbi politikai pozíciókat is meghatározó kérdésekről, egy alkotmánybíróság felállításáról van szó. Érdekes ugyanakkor, hogy az alkotmányossági felülvizsgálat alkotmányba foglalásakor a legutóbbi időkig a politikai szereplők nem igazán gondoltak arra, hogy az alkotmánybíróságok szerepe nemcsak az alkotmányos szervek közötti konfliktusok feloldása révén növekedhet meg, hanem akár az alapjogi bíraskodás révén is. Mivel az emberi jogi gondolkodásmód dominánssá és globálissá válása csak a legutóbbi bő három évtized fejleménye, így a három európai demokratizálódási hullám alkalmával a politikai szereplők nem úgy tekintettek a felállítandó alkotmánybíróságokra, mint amelyek az emberi jogokra hivatkozva egyre mélyebben behatolnának majd a politikai döntéshozatal folyamatába. Az élet aztán egészen másként alakult: ma már a szakirodalom egy jelentős része arról beszél, hogy a bíróságok miként váltak a legfontosabbnak tekintett „megapolitikai” kérdéseknek a szó szoros értelmében vett döntőbírájává (Hirschl, 2004). Más kutatások arról értekeznek, hogy a regionális (nemzetközi) bíróságok egyik legrégebbike, az Európai Unió Bírósága milyen fontos szerepet töltött be az európai integráció előmozdításában, egyúttal pedig a nemzetállami szuverenitás és alkotmányosság átalakításában/korlátozásában (Stone Sweet, 2004).

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a nemzetközi bíróságok egy része ma már a nemzeti bíróságokkal egyszerre konkurrálva és együttműködve a klasszikus értelemben vett állami szuverenitás eszméjét és gyakorlatát kérdőjelezi meg, részben eleve ezzel az igénnyel fellépve, részben pedig ítélkezési gyakorlatuk egyszerű következményeként. Jelen írásban a nemzetközi bíróságok közül is leginkább az emberi jogi bíróságokra fókuszálunk az alábbiakban, mivel a globális alkotmányosság gondolata is leginkább az emberi jogok gondolatára építve kezd kiépülni. Ennek fényében azonban fel kell tennünk a kérdést, hogy szuverén államok milyen megfontolások alapján csatlakoznak egyrésről regionális emberi jogi kartákhhoz, illetve miért ismerik el nemzetközi bíróságok joghatóságát, ha azok az emberi jogokra hivatkozva egyre gyakrabban korlátozzák állami szuverenitásukat.

NEMZETÁLLAMOK ÉS NEMZETKÖZI BÍRÓSÁGOK

Elméleti megközelítések

A nemzetközi politikatudomány ugyan csak a legutóbbi időkben kezdett el behatóbban foglalkozni a nemzetközi bíróságok vizsgálatával, ám úgy tűnik, hogy a nemzetközi kapcsolatok különféle elméleteinek alkalmazása révén viszonylag gyorsan a globális és/vagy regionális bíróságokról folytatott diskurzus részévé váltak a politikatudományi szempontok is. Ahogy a nemzetközi bíróságok politikai jelentősége egyre inkább növekedett, úgy próbált lépést tartani a politikatudomány is ezen új szereplők elemzésével: már a hidegháború lezárulta előtt is mutatkozott érdeklődés főleg az európai bíróságok politikatudományi elemzésével kapcsolatban, a hidegháború vége pedig a nemzetközi bíróságok számának és egyben politikai jelentőségének ugrásszerű növekedését hozta magával, ami viszont implikálta a politikatudományi vizsgálódásokat is (Pollack, 2014: 369.). Mivel a második világháború után a nemzetközi kapcsolatok elemzésében egyértelműen a realista irányvonal dominált, így nem meglepő, hogy ebben az időszakban a politikatudomány nemzetközi joggal kapcsolatos meglátásai is leginkább ebbe az elméleti keretbe illeszkedtek bele. Ebből kifolyólag a realisták szerint az önérdékkövető államokat nemcsak a nemzetközi jog nem korlátozza érdemben, hanem a nemzetközi jogi normák betartása felett őrködő nemzetközi bíróságok sem. A realisták sem tagadják, hogy némi szerepük lehet a nemzetközi bíróságoknak, ám azok valójában inkább a szuverén államok játékszerei: akkor és addig ismerik el joghatóságukat, amíg az az állam érdekének megfelel (Waltz, 1979; Steinberg, 2013). Az institutionalista elméletek, amelyek java részét a racionális döntés elméletéből nőttek ki, nem tagadják, hogy létezik egységes nemzetállami érdek, ám azzal számolnak, hogy a nemzetállamok egymáshoz való viszonya éppen azért institucionalizálódik, mert az jelentős költségmegtakarítással járhat az államok számára. Mivel a nemzetállamok egymáshoz való viszonya a dzsungel törvényei szerint állandó fenyegetettségnek való kitettséget jelent, így a békés egymás mellett élés költségei alacsonyabbak lehetnek, ha létrehozunk olyan intézményeket, amelyek segítenek a konfliktusok csillapításában vagy elsimításában. A nemzetközi intézményekhez, emberi jogi konvenciókhoz való csatlakozást és a nemzetközi bíróságok joghatóságának elismerését tehát a racionális cselekvő szemszögéből vizsgálják ezek az elméletek (Keohane, 1984; Reus-Smit, 2004). Ugyanakkor mind a realista, mind pedig az institutionalista megközelítés azzal a feltételezéssel él, hogy az államok egységes cselekvők. Ennek megfelelően az állam különféle szerveinek nem is lehet különböző az érdeke vagy érdekérvényesítési szempontja.

A nemzetközi kapcsolatok liberális elmélete ezzel szemben azt állítja, hogy a nemzetközi jog létrejötté, interpretációs gyakorlata és a nemzetközi jogi kö-

telezettségek teljesítése olyan belpolitikai indokokra vezethetők vissza, amelyek az állam és társadalom különválását, illetve a különféle állami szervek potenciális konfliktusát feltételezi (Moravcsik, 2013). Az állami szervek közötti konfliktusok, illetve az a lehetőség, hogy akár egyének is fordulhatnak a nemzetközi bírósághoz saját államuk egyik szervének intézkedése miatt, arra utal, hogy a létező gyakorlat ebben a tekintetben valóban jobban megragadható a nemzetközi kapcsolatok liberális elemzési keretrendszerével (Helfer–Slaughter, 1997). Persze a nemzetközi bíróságok jellegüket tekintve eltérőek lehetnek: azok a bíróságok, amelyek esetében széles indítványozói körről beszélünk (tehát akár egyének is fordulhatnak közvetlenül a bírósághoz), amelyek padsoraiban a tagállami döntéshozóktól relatíve független bírák ülnek és amelyek jobban beágyazottak a nemzeti jogrendbe (mivel a nemzeti bíróságok elfogadják és kikényszerítik a nemzetközi bíróságok döntéseit) olyan transznacionális bíróságok, amelyek a nemzetállami keretekre komoly erővel nehezednek (Keohane et al., 2000). Elemzők az Európai Unió Bíróságát és az Emberi Jogok Európai Bíróságát szokták felhozni példaként, a Nemzetközi Bíróságot pedig ellenpéldaként. Ugyanakkor ezen megközelítés azzal a feltételezéssel él, hogy a demokratizálódás folyamatán éppen átesett országok hajlamosabbak kompromisszumok nélkül elfogadni a nemzetközi bíróságok joghatóságát, mivel ebben nemcsak a demokratikus rend konszolidációját látják biztosítva, hanem egyben a nemzetközi legitimációjuk is növekszik (Pollack, 2014: 366.).

A nemzetközi bíróságok politikatudományi vizsgálatának negyedik teoretikus kiindulópontja a konstruktivista elmélet, amely nemcsak azt tagadja, hogy az államok egységes cselekvők lennének, hanem azt is, hogy az állami szervezeteknek lennének előre meghatározott preferenciáik, amelyeket akár a nemzetközi térben is racionális cselekvő módjára kívánnak érvényesíteni (Hurd, 2008). A konstruktivista elképzelés szerint a preferenciák nem előre adottak, hanem a hazai és nemzetközi térben kölcsönös egymásra hatások révén formálódnak: ahogy az emberi lényeknek szükségük van a másik elismerésére, úgy ez a különféle intézményi szereplőkre is igaz. A neo-institucionalista szemléletmódra részben támaszkodva úgy érvelnek ezen tézis képviselői, hogy az állami intézményeket a „megfelelés logikáját” követve legalább részben befolyásolja az, hogy miként vélekednek róluk a nemzetközi szereplők (bíróságok, más államok intézményei vagy polgárai) (Risse, 2009).

Empirikus kutatások

Ezen elméleti kiindulópontokra építve politikatudósok egy része nagy elemszámú kutatásokon keresztül mutatta be, hogy vajon mi is motiválhatta az elviekben önérdek maximalizáló állami szereplőket abban, hogy egy nemzetközi bíróság joghatóságát elismerjék. Ahogy fentebb már említettük, a liberá-

lis elméletre alapozva sokan úgy vélték, hogy az éppen csak demokratizálódott államok demokráciájuk megszilárdítása végett, és egyben egy esetleges autoriter fordulatot megakadályozandó csatlakoznak nemzetközi emberi jogi egyezményekhez és bíróságokhoz (Moravcsik, 2000: 217). Ezt a hipotézist a későbbi empirikus kutatások igazolták is (McKibben–Western, 2018), azaz a demokratizáción átesett államok hajlamosak nemzetközi emberi jogi egyezményekhez csatlakozni úgy, hogy semmilyen záradékot nem csatolnak a ratifikáció alkalmával az egyezményhez. Ezzel ellentétben autoriter államok eleve jóval kevésbé hajlamosak emberi jogi egyezményekhez vagy nemzetközi emberi jogi bíróságokhoz csatlakozni, vagy ha csatlakoznak, akkor annak végrehajtását szabotálják el (Wotipka, 2008: 749). Azok az államok, amelyeknek végrehajtó hatalma a hatalommegosztás rendszere miatt korlátozottabb mozgástérrel rendelkezik, inkább hajlamosak procedurális záradékokat (bizonyos speciális esetekben nem ismerik el a nemzetközi bíróság joghatóságát) vagy az emberi jogi egyezmény bizonyos paragrafusaihoz fűzött záradékokat csatolni (McKibben–Western, 2018: 23.). Bár az ilyen jellegű empirikus összefüggéseket tárgyaló munkákból egyelőre még csak relatíve kevés született, abban azonban mégis egyetértés van, hogy a jogi kultúra jellege is meghatározó lehet, azaz az emberi jogi egyezményekhez és nemzetközi bíróságokhoz való csatlakozás függ attól, hogy milyen jogi kultúrához tartozó államról van szó. Az iszlám törvényeire épülő jogrenddel rendelkező államok ugyanúgy vonakodnak csatlakozni a globális alkotmányosság intézményeihez, ahogy a *common law* tradíciójához tartozó országok (uo.; Mitchell–Powell, 2011). Másrésztől, ha a hazai választók egy jelentős része elvárja az állami szervektől, hogy a nemzetközi egyezményeknek feleljenek meg, akkor ez ismét komoly ösztönzőerő az emberi jogi egyezményekhez és a nemzetközi bíróságokhoz való csatlakozást tekintve. Harmadrészt a konstruktivista modellt is alátámasztják kutatások. Ezen kutatások konklúziója szerint minél többen csatlakoznak egy nemzetközi emberi jogi egyezményhez, annál nagyobb lesz a hajlandósága a többi államnak is a csatlakozásra (imitáció), illetve a normatív elvárás is annál erősebb lesz az egyezményhez még nem csatlakozott országokkal szemben (Wotipka, 2008: 748.). A nemzetközi legitimitáció növelése tehát ezen empirikus kutatások szerint döntő tényező lehet abban, hogy miért adják fel szuverenitásuk egy darabját a nemzetállamok.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban röviden bemutatam egyrészt a globális alkotmányosság eszméjének és gyakorlatának forrásvidékét, másrészt pedig azokat az ösztönzőket és indokokat, amelyek a demokratikus nemzetállami szuverenitás korlátozásával járó, egyben a globális alkotmányosság manifesztumaiként értelmezhető emberi jogi konvenciók és emberi jogi bíróságok joghatóságának

elfogadásához vezethetnek. Bár a globalizáció gazdasági, technológiai és kulturális aspektusai kétségtől komoly szerepet játszottak abban, hogy az alkotmányosság eszméje és gyakorlata maga is globális léptéket öltön, a globális alkotmányosság forrásvidékét és eredőjét mégsem a globalizáció mechanizmusában kell keresnünk. Az első világháború után ugyan volt már kísérlet arra, hogy az államok közötti természetes állapotot, a különböző államok szétartó érdekeit a nemzetközi jog segítségével békítse össze (vö. a Népszövetség létrehozatala), azonban a nemzetközi jog radikális átalakulása mégiscsak a második világháború utáni időszakhoz köthető. Mivel a második nagy világháborút követően a béke és a rendezett együttélés biztosítása kiemelkedő fontossággal bírt, így a ma ismert nemzetközi jogrend és a globális alkotmányosság eredetét inkább az ENSZ megalapításához (1945) és *Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának* elfogadásához köthetjük (1948).

Ahogy azt a tanulmányban is jeleztük, az eredet persze nem zárja ki azt, hogy a globalizáció gazdasági, kulturális, ökológiai vetületei ne hathattak volna és ne hatnának ma is egyre inkább a globális alkotmányosság terjedésére. Jelen összefoglalóban mindössze arra kell felhívni a figyelmet, hogy az államok egymás közötti konfliktusait vagy az államok és az egyének közötti konfliktusokat a II. világháború után leginkább az emberi jogok eszméjére alapozva kívánták keretek közé szorítani. Ez persze a demokratikus nemzetállami szuverenitás korlátozását is jelentette egyben. Ráadásul a globalizáció felgyorsulása és gazdasági-társadalmi dimenziója oda vezetett, hogy sokan az államok kiüntetett szerepét is megkérdőjelezzik: a nemzetközi jog alkotmányosítása, a nemzetállami kormányzat helyett a globális kormányzás fogalmának előtérbe kerülése, ennek révén pedig a különféle életszférák alkotmányosítása (áru- és pénzpiac, egészség, turizmus, sport vagy technológia) kétségtől létező jelenség (Atilgan, 2018: 98.; Teubner, 2012). Ezek a jelenségek pedig a demokratikus nemzetállami szuverenitás még komolyabb eróziójához járultak hozzá. Az emberi jogok eszméje ugyanakkor kétségtől a globális alkotmányosság egyik kulcsfogalma lett, az emberi jogi gondolkodásmód a nemzetközi jogrendet egyre mélyebben hatja át, az emberi jogok védelmezői pedig nemcsak az államokkal szemben, hanem az egyénnel vagy éppen a multinacionális vállalatokkal szemben is érvényesíteni kívánják az emberi jogok eszméjét. A globális alkotmányosság ebben az értelemben kéz a kézben jár az emberi jogi gondolkodásmód terjedésével.

Miközben a globalizációs hullám elején a globalizáció bármely dimenzióját tekintve megtaláljuk a szuverén államokat, mint amelyek aktívan részt vettek és igen gyakran támogatták és előmozdították a globalizáció egyik vagy másik dimenziójának ügyét, a XX. század utolsó harmadára, de leginkább a XXI. század elejére a globalizációs folyamatok már kétségtől komoly kihívást jelentenek a demokratikus nemzetállami szuverenitás számára (Atilgan, 2018: 15.). Ha realista nézőpontból vizsgáljuk a kérdést, akkor nyilván az egyik legfon-

tosabb kérdés az, hogy szuverén államok miért is mondanak le önként a szuverenitás egy darabjáról a nemzetközi egyezmények és az egyezmények felett őrködő nemzetközi bíróságok részére. A tanulmányban logikai sorrendben tárgyalva azt vizsgáltuk meg, hogy a teoretikus megközelítések és empirikus kutatások mivel magyarázzák (1) a demokratikus nemzetállamok szuverenitását meghatározó alkotmányok globális egymáshoz hasonulását, (2) a demokratikus többség szuverenitását nemzetállami szinten *belülről* korlátozó alkotmánybíróságok globális elterjedését, végül pedig (3) a demokratikus nemzetállami szuverenitást *kívülről* korlátozó nemzetközi egyezmények és nemzetközi bíróságok létrejöttét és joghatóságuk egyre terjedő globális elismerését.

Az első problémakör kapcsán azt láttuk, hogy a nemzetközi diffúzió szerepe igen jelentős, bár elsősorban azok az államok hajlamosak az alkotmányukba minden fenntartás nélkül emberi jogi korlátokat beépíteni, amelyek éppen egy demokratizációs folyamaton estek túl. Az alkotmányok egyre erősebb izomorfiajának (hasonulásának) jelensége mögött az elméleti feltevések más indokokat is felfedezni véltek (tanulás, példakövetés, tökevonzó-képesség, konformitás vagy éppen a nemzetközi jogászközösség érdekérvényesítő képessége), ám az eddigi empirikus kutatások inkább arra utalnak, hogy a jogi kultúra és a demokratizációs folyamat magyarázzák leginkább ezt a jelenséget.

A második problémakör kapcsán szintén több plauzibilisnek tűnő magyarázómodell ismert: a szuverén és a demokratikus többség önkorlátozása nemzetállami szinten kevésbé magyarázható a nemzetközi diffúzió különféle modelljeivel (kényszer, gazdasági verseny, mintakövetés, akkulturáció), ahogy a zsarnoksággal szembeni védelem eszméje sem játszhatott döntő szerepet. A funkcionalista magyarázó modellek szerint a társadalmi interakciók költségei csökkenthetők az alkotmánybíróságok felállítással, ám az eddigi empirikus kutatások ez utóbbit is cáfolni látszanak, és elsősorban a választói piac bizonytalanságával és/vagy a pozíciók megőrzésének logikájával magyarázzák azt, hogy miért építenek be a szuverén többség döntését korlátozó intézményeket az alkotmányokba. Az alkotmánybírósági felülvizsgálat globális terjedése tehát leggyakrabban belpolitikai okokkal, a politikai versenyben esetleg elszenvedett vereségtől vagy a pozícióvesztéstől való félelemmel magyarázható leginkább.

A különféle nemzetközi bíróságok számának növekedésével együtt aztán felmerült az a kérdés is, hogy szuverén államok miért mondanak le szuverenitásuk egy részéről és miért csatlakoznak önként a szuverenitásukat korlátozó emberi jogi egyezményekhez, illetve az azok felett őrködő nemzetközi bíróságok joghatóságát miért ismerik el. A nemzetközi kapcsolatok realista elmélete a nemzetközi bíróságokra sem komoly szereplőként tekint: mivel az államok vagy végrehajtják a bíróságok döntéseit vagy pedig nem, így végeredményben nem a nemzetközi jog vagy a nemzetközi bíróságok, hanem az ál-

lamérdek fogja meghatározni azt, hogy mit tesz egy állam. Az institucionalista elképzelések már azzal számolnak, hogy az emberi jogi egyezményekhez való csatlakozás és a nemzetközi bíróságok joghatóságának elismerése politikai értelemben vett költségmegtakarítással járhat, az államok közötti viták rendezése hatékonyabb és kevésbé költséges lehet ebben az esetben. A nemzetközi kapcsolatok liberális megközelítésében az állam nem egy egységes aktor, hanem az állam különféle szervei egymással és akár az állam polgáraival is konfliktusba kerülhetnek. Mivel a mai gyakorlat a liberális elemzési keretrendszer elképzeléséhez hasonlít leginkább, így ez az elmélet komoly magyarázóerővel bír sokak szemében.

Az empirikus kutatások azt mutatják, hogy az autoriter fordulatot megakadályozandó (vagyis belpolitikai motívumok miatt) csatlakoznak az éppen demokratizálódott államok az emberi jogi egyezményhez és a nemzetközi bíróságok joghatóságához, viszont a *common law* tradíciójára alapuló jogrendszerek, az iszlám törvényeire épülő jogrendszerek és persze az autoriter rendszerek jóval kevésbé hajlamosak erre. Az empirikus kutatások ugyanakkor a konstruktivista elméleti megközelítéseket is alátámasztják, azaz a nemzetközi legitimitáció és elismertség növelése igen gyakran komoly motivációs erővel bír az emberi jogi egyezmények és a nemzetközi bíróságok joghatóságának elfogadását illetően.

JEGYZETEK

- ¹ Természetesen létezik a témának magyar nyelvű szakirodalma is, ezek egy része azonban elsősorban jogelméleti vagy jogdogmatikai jellegű (lásd például Halmai, 2013; Drinóczi, 2017; Sajó, 2017; Chronowski–Vincze, 2018). Másik része sok vitát kiváltó módon, sajátos jogszociológiai szemüvegen keresztül vizsgálja a globális alkotmányosság kérdésének egy szeletét (Pokol, 2015; Halmai, 2015; Chronowski, 2015; Drinóczi, 2015; Pokol, 2017). Jelen szakirodalmi áttekintés azonban elsősorban a nemzetközi politikatudományi munkákra fókuszál, kevésbé jogelméleti vagy jogdogmatikai jellegű, és vizsgálódásának tárgya is átfogóbb a jurisztokráciára vonatkozó hazai jogszociológiai reflexiókénál.
- ² A globális alkotmányosság nem is elsősorban az alkotmányok hatalomkonstituáló szerepére fókuszál (sőt bizonyos irányzatai azt is tagadják, hogy az alkotmányossághoz a klasszikus értelemben vett alkotmányokra lenne szükség), hanem sokkal inkább annak hatalomkorlátozó mozzanatára, vagyis az emberi jogok katalógusára.
- ³ Regionális emberi jogi konvenciók: American Convention of Human Rights (1969), European Convention of Human Rights (1950), African Charter on Human and Peoples' Rights (1986), Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000), ASEAN Human Rights Declaration (2012). Regionális emberi jogi bíróságok: Inter-American Court of Human Rights (1979), European Court of Human Rights (1959), Inter-American Court of Human Rights (1979), African Court on Human and Peoples' Rights (2004).

IRODALOM

- Armony, Ariel C.–Schamis, Hector E. (2005): Babel in Democratization Studies. *Journal of Democracy*, 16 (4): 113–128. <https://doi.org/doi:10.1353/jod.2005.0055>
- Atilgan, Aydin (2018): *Global Constitutionalism. A Socio-legal Perspective*. Heidelberg, Springer.
- Bellamy, Richard (2006): Introduction. In: Bellamy, Richard (ed): *Constitutionalism and Democracy*. Aldershot, Ashgate Publishing, xi–xlviii.
- Borgwardt, Elizabeth (2005): *A New Deal for the World: How Human Rights Ideas Reshaped the National Interest*. Cambridge, Harvard University Press
- Buergethal, Thomas (1997): The Normative and Institutional Evolution of International Human Rights. *Human Rights Quarterly*, 19: 703–723. <https://doi.org/10.1353/hrq.1997.0033>.
- Chronowski, Nóra (2017): Globális vagy lokális alkotmányosság? *Jogelméleti Szemle*, 4: 19–32.
- Chronowski, Nóra–Vincze, Attila (2018): *Magyar alkotmányosság az európai integrációban*. Budapest, HVG-Orac.
- Cohen, Jean L. (2012): *Globalization and Sovereignty. Rethinking Legality, Legitimacy and Constitutionalism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Cushman, Thomas (2010): The globalization of human rights. In: Turner, Bryen S. (ed): *The Routledge International Handbook of Globalization Studies*. New York, Routledge, 589–603. <https://doi.org/10.4324/9781315867847>.
- Dixon, Rosalind and Posner, Eric A. (2011): The Limits of Constitutional Convergence. *Chicago Journal of International Law*, 11 (2): 400–423.
- Drinóczi Tímea (2015): Jurisztokrácia és alkotmányoligarchia vagy többszintű alkotmányosság és alapjogvédelem? Reflexiók Pokol Béla írására. *Jogelméleti Szemle*, 4: 32–46.
- Drinóczi Tímea (2017): *Az alkotmányos párbeszéd. A többszintű alkotmányosság alkotmánytana és gyakorlata a 21. században*. Budapest, MTA TK JTI.
- Epstein, Lee–Knight, Jack (2003): Constitutional Borrowing and Nonborrowing. *International Journal of Constitutional Law*, 1 (2): 196–223. <https://doi.org/10.1093/icon/1.2.196>
- Erdos, David (2010): *Delegating Rights Protection: The Rise of Bill of Rights in the Westminster World*. Oxford, Oxford University Press.
- Freeman, Samuel (1990): Constitutional Democracy and the Legitimacy of Judicial Review. *Law and Philosophy*, 9 (4): 327–370. <https://doi.org/doi:10.2307/3504771>.
- Ginsburg, Tom (2003): *Judicial Review in New Democracies: Constitutional Courts in Asian Cases*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ginsburg, Tom (2008): The Global Spread of Constitutional Review. In: Keith W. Whittington (ed.): *The Oxford Handbook of Law and Politics*. Oxford, OUP, 81–99. <https://doi.org/doi:10.1093/oxfordhb/9780199208425.003.0006>
- Ginsburg, Tom–Versteeg, Mila (2013): Why Do Countries Adopt Constitutional Review?. *The Journal of Law, Economics, and Organization*, 30 (3): 587–622. <https://doi.org/10.1093/jleo/ewt008>.
- Goderis, Benedikt–Versteeg, Mila (2013): The Transnational Origins of Constitutions: Evidence From a New Global Data Set On Constitutional Rights. *CentER Discussion Paper*, Vol. 2013–010. Tilburg, Economics.

- Goodman, Ryan–Jinks, Derek (2004): How to Influence States: Socialization and International Human Rights Law. *Duke Law Journal*, 54 (3): 621–703. <https://scholarship.law.duke.edu/dlj/vol54/iss3/1>.
- Halmi Gábor (2013): *Alkotmányjog – emberi jogok – globalizáció*, Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Halmi Gábor (2015): Egy „alkotmányoligarcha” megjegyzései, avagy miről érdemes és miről nem jogtudományi vitát folytatni. *Jogelméleti Szemle*, 4: 46–55.
- Held, David–McGrew, Anthony (2007): *Globalization Theory*. Cambridge, Polity Press.
- Held, David (2006): *Models of Democracy*. Cambridge, Polity Press.
- Helfer, Laurence–Slaughter, Anne-Marie (1997): Toward a Theory of Effective Supranational Adjudication. *The Yale Law Journal*, 107 (2): 273–391. https://scholarship.law.duke.edu/faculty_scholarship/2031.
- Hirschl, Ran (2004): *Towards Juristocracy. The Origins and Consequences of New Constitutionalism*. Cambridge MA, Harvard University Press.
- Hirschl, Ran (2015): The Strategic Foundations of Constitutions. In: Galligan, Dennis J.–Versteeg, Mila (eds.): *Social and Political Foundations of Constitutions*. Cambridge, Cambridge University Press, 157–181.
- Hurd, Ian (2008): Constructivism. In: Reus-Smit, Christian–Snidal, Duncan (eds): *The Oxford Handbook of International Relations*. Oxford, Oxford University Press, 298–316. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199219322.003.0017>.
- Kelemen, R. Daniel (2011): *Eurolegalism. The Transformation of Law and Regulation in the European Union*. Cambridge–London, Harvard University Press.
- Keohane, Robert O. (1984): *After Hegemony: Cooperation and Discord in World Political Economy*. Princeton, Princeton University Press.
- Keohane, Robert O.–Moravcsik, Andrew–Slaughter, Anne-Marie (2000): Legalized Dispute Resolution: Interstate and Transnational. *International Organization*, 54 (3): 457–488. <https://doi.org/10.1162/002081800551299>.
- Law, David S.–Versteeg, Mila (2011): The Evolution and Ideology of Global Constitutionalism. *California Law Review*, 99 (5): 1163–1258.
- Law, Davis S. (2008): Globalization and the Future of Constitutional Rights. *Northwestern University Law Review*, 102 (3): 1278–1350.
- McKibben, Heather Elko–Western, Shaina D. (2018): ‘Reserved Ratification’: An Analysis of States’ Entry of Reservations Upon Ratification of Human Rights Treaties. *British Journal of Political Science*, 1–26. <https://doi.org/10.1017/S0007123417000631>.
- Merkel, Wolfgang–Croissant, Aurel (2004): Conclusion: good and defective democracies. *Democratization*, 11 (5): 199–213. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304651>.
- Mitchell, McLaughlin–Powell, Emilia Justyna (2011): *Domestic Law Goes Global: Legal Traditions and International Courts*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Moravcsik, Andrew (2000): The Origins of Human Rights Regimes: Democratic Delegation in Postwar Europe. *International Organization*, 54 (2): 217–252. <https://doi.org/10.1162/002081800551163>.

- Moravcsik, Andrew: Liberal Theories of International Law. In: Dunoff, Jeffrey L.–Pollack, Mark (eds): *Interdisciplinary Perspectives on International Law and International Relations: The State of the Art*. Cambridge, Cambridge University Press, 83–118.
- Ordeshook, Peter C. (2002): Are ‘Western’ Constitutions Relevant to Anything Other Than the Countries They Serve? *Constitutional Political Economy*, 13 (3): 3–21. <https://doi.org/10.1023/A:1013625406884>.
- Osiatynski, Wiktor (2013): The historical development of human rights. In: Sheeran, Scott–Rodley, Nigel (eds): *Routledge Handbook of International Human Rights Law*. New York, Routledge, 9–24. <https://doi.org/10.4324/9780203481417>.
- Osterhammel, Jürgen–Petersson, Niels P (2005): *Globalization: A Short History*. Princeton, Princeton University Press.
- Pariotti, Elena (2012): Transnational corporations and human rights. In: Cushman, Thomas (ed): *Routledge Handbook of Human Rights*. New York, Routledge, 466–475. <https://doi.org/10.4324/9780203887035>.
- Plattner, Marc F. (1998): Liberalism and Democracy: Can't Have One without the Other. *Foreign Affairs*, 77 (2): 171.
- Pokol Béla (2015): A jurisztokrácia és a demokrácia határvonalán. *Jogelméleti Szemle*, 4: 4–19.
- Pokol Béla (2017): *A jurisztokratikus állam*, Pécs, Dialóg Campus.
- Pollack, Mark A. (2014): Political Science and International Adjudication. In: Romano, Cesare PR et al. (eds): *The Oxford Handbook of International Adjudication*. Oxford, Oxford University Press, 357–387. <https://doi.org/10.1093/law/9780199660681.003.0017>.
- Reus-Smit, Christian (2004) (ed): *The Politics of International Law*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rhodes, T. F. (2015): The liberal in liberal democracy. *Democratization*, 22 (3): 560–578. <https://doi.org/10.1080/13510347.2013.851672>.
- Risse, Thomas (2009): Social Constructivism and European Integration. In: Wiener, Antje–Diez, Thomas (eds): *European Integration Theory*. Oxford, Oxford University Press, 159–176.
- Rosenfeld, Michel–Sajó, András (2006): Spreading Liberal Constitutionalism: An Inquiry into the Fate of Free Speech Rights in New Democracies. In: Choudhry, Sujit (ed): *The Migration of Constitutional Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 142–177.
- Sajó, András (1999): *Limiting Government: An Introduction to Constitutionalism*. Budapest, Central European University.
- Sajó András (2017): Alkotmányosság a bezárkózó társadalmakban. *Közjogi Szemle*, 4: 1–6.
- Shapiro, Martin (1999): The Success of Judicial Review. In: Kenney, Sally et al. (eds): *Constitutional Dialogues in Comparative Perspectives*. New York, MacMillan, 193–219.
- Steger, Manfred B. (2013): *Globalization. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Steinberg, Richard H. (2013): Wanted – Dead or Alive: Realism in International Law. In: Dunoff, Jeffrey L.–Pollack, Mark (eds): *Interdisciplinary Perspectives on International Law and International Relations: The State of the Art*. Cambridge, Cambridge University Press, 146–174.
- Stone Sweet, Alec (2004): *The Judicial Construction of Europe*. Oxford, Oxford University Press.
- Teubner, Gunther (2012): *Constitutional Fragments: Societal Constitutionalism and Globalization*. Oxford, Oxford University Press.

- Thornhill, Chris (2016): *A Sociology of Transnational Constitutions. Social Foundations of the Post-National Legal Structure*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Tushnet, Mark (2009): The Inevitable Globalization of Constitutional Law. *Virginia Journal of International Law*, 49 (4): 985–1006.
- Vauchez, Antoine (2015): *Brokering Europe. Euro-Lawyers and the Making of a Transnational Polity*. New York, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/S1537592716002711>.
- Waltz, Kenneth E. (1979): *Theory of International Politics*. New York, McGraw-Hill.
- Wotipka, Christine Min and Tsutsui, Kiyoteru (2008): Global Human Rights and State Sovereignty: State Ratification of International Human Rights Treaties 1965–2001. *Sociological Forum*, 23 (4): 724–754. <https://doi.org/10.1111/j.1573-7861.2008.00092.x>.